

BİLİMSEL ESERLERDE YER ALAN BAZI (KÖK)TÜRK TİPOGRAFI MODELLERİNİN TASARIM ÖZELLİKLERİ VE KEMÇİK-ÇIRGAK (E-41) YAZITI ÜZERİNE FONT DENEMESİ

Levent ALYAP*

Özet

Bu çalışmada bilimsel eserlerde kullanılan belli başlı (Kök) Türk tipografi modellerinin genel özellikleri, yazıtlardaki görünümünün yansımaları ve idealize edilmiş tasarımları karşılaştırılarak incelemeye sunulmuştur. Bu karşılaştırmalardan hareketle Kemçik-Çıgırak yazıtını daha önce yayımlayanlardan O. DONNER, H. N. ORKUN, S. Ye. MALOV, İ. A. BATMANOV, E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV, İ. V. KORMUŞİN ve E. AYDIN'ın eserlerindeki tipografi modelleri ile D. D. VASILYEV, O. N. TUNA ve elektronik veritabanı TÜRİK BİTİG'de yer alan fotoğraf, estampaj ve çizim/resimlerin incelenmesi sonucu oluşturulan deneme amaçlı bir font (.ttf) modeli ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: (Kök)türk tipografisi, Kemçik-Çıgırak yazıtı (E 41), font denemesi.

THE DESIGN FEATURES OF SOME (KÖK)TÜRK TYPOGRAPHY MODELS WHICH SITUATED ON SCIENTIFIC WORKS AND FONT EXPERIMENT ON KEMÇİK-ÇIRGAK (E-41) INSCRIPTION

Abstract

In this study general characteristic of main (Kök)Türk typography models that used on scientific works, reflections of appearance on inscriptions and idealized designs were examined by comparing. Based on these comparisons a font (.ttf) model for trial was introduced Kemçik-Çıgırak inscription before published O. DONNER, H. N. ORKUN, S. Ye. MALOV, İ. A. BATMANOV, E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV, İ. V. KORMUŞİN and E. AYDIN's typography models on works and photos, estampaj and drawings / pictures which situated on D. D. VASILYEV, O. N. TUNA and electronic database TÜRİK BİTİG.

Keywords: (Kök)türk typography, Kemçik-Çıgırak inscription (E 41), font experiment.

Ø Giriş:

Yüzyıllar boyunca Avrasya sahasında birçok Türk boyu (Kök) Türk harfleri ile yazılmış eserler ortaya koymuştur. A. S. AMANJOLOV'a göre (Kök) Türk harfleri 15 asır (MÖ 5 - MS 10. yy.) gibi büyük bir zaman diliminde varlık göstermiştir (Amanjolov, 2006: 62). Paleografi literatüründe "Runik" ismiyle yerini alan (Kök) Türk harflerinin kökeninin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda bilim adamları zahmetli ve değerli araştırmalar yapmışlar, araştırmaları sonucunda çok farklı fikirler öne sürmüşlerdir. Cengiz ALYILMAZ, bilim

* Görsel Sanatlar Öğretmeni; Mehmet Akif Ersoy Anadolu Lisesi, levent.alyap@icloud.com.

adamlarının bu konudaki görüşlerine (*Kök*) *Türk Harfli Yazıtların İzinde* isimli eserinde şöyle yer vermiştir:

“(Kök)türk alfabesinin / yazısının kökeni hakkında, HEİKEL, İskandinav runalarını; W. RADLOFF, İskandinav run yazısından da etkilenmiş Aramî yazısını; TİHSEN ve O. DONNER, Küçük Asya’nın Likya, Finikya, Hitit ve Frijî harflerini; V. THOMSEN, H. PEDERSEN, K. MENGES, A. RONA-TAS, “Aramî” ve “Pehlevî” harflerini; N. D. SOKOLOV sonradan Türk damgaları şekline sokularak millileştirilmiş Aramî yazısını; E. D. POLİVANOV, Aramî, Soğdak ve Pehlevî yazılarından etkilenmiş Türk damgalarını; O. PRİTSAK eski Sami hece yazısını; S. G. KLYAŞTORNIY, Soğdak yazısını; G. CLAUSON Soğdak ve Grek Yazısını; A. AMANJOLOV, Türk damgalarıyla birlikte Grek Yazısını; N. N. ARİSTOV ve N. G. MALLİTSKİY, Türk damgalarını; SAVENKOV Türk dinî ayinlerine ait şekil ve sembolleri; A. CAFEROĞLU, H. N. ORKUN, A. C. EMRE, M. ERGİN, A. AYDA, A. B. ERCİLASUN, T. GÜLENSOY, K. SADIKOV, C. ALYILMAZ... ise, Türklere ait ideogramları kaynak olarak göstermektedirler” (Alyılmaz, 2007: 1-2).

Özellikle Altay Dağları’nda yapılan arkeolojik keşiflerin gün ışığına çıkardığı materyaller, Orta Asya’da yaşayan eski Türk boyları ve topluluklarının doğadaki nesnelere tasvir etme konusunda çok başarılı olduklarını gözler önüne sermiştir. Onlar figürü stilize ederek veya basitleştirerek malzemeye (at koşum süslemeleri, eğer örtüleri gibi) profesyonelce yansıtmış; gündelik eşyayı aynı zamanda âdeti bir sanat eserine dönüştürmüşlerdir. Bilim adamlarının araştırmaları sonucu ortaya çıkan görüşlerden birisi de (Kök) Türk harflerinin oluşum metodunun resim kaynaklı (Gülensoy, 1989: 14; Guzev, 2010: 397) olmasıdır. Bu oluşum metodunda, güçlü bir gözlem yeteneğinin harf karakterlerine yansımada önemli olduğu ifade edilebilir.

E. ESİN, Köl Tigin yazıtındaki bilgilerin ışığında yazıtta yer alan dağ keçisi damgasının **Yollug Tigin** tarafından yerleştirildiğini söylemiştir (Esin, 1972: 49). **Yollug Tigin**, birkaç çizgi hamlesiyle tabiat varlığını basitleştirip (piktogram) tasvire dönüştürebilen güçlü gözlem gücüne ve yeteneğine sahip o dönem sanatçılarından birisi olarak gösterilebilir.

Geniş coğrafyada zengin bir miras olarak günümüze kadar ulaşan (Kök) Türk yazısı görsel açıdan incelendiğinde Yenisey yazıtlarında, Dağlık Altay yazıtlarında, Talas ve Koçkor yazıtlarında... yazılabilir yüzeyi yeterli taş ve kaya üzerine işlenmiştir. (Kök) Türk harflerinin boyları (*punto*), harf boşlukları (*letterspacing*) genelde gelişigüzel tasarlanmıştır. S. G. KLYAŞTORNIY kayalar üzerine işlenmiş yazılar konusunda şu bilgileri aktarmıştır: “İstikşaf sırasında runik yazının eski Türk boylarının meskûn olduğu tüm bölgeye yayıldığı ve aktif olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Ama kayalar üzerindeki küçük yazıtların icrasında bir profesyonelliğin olmaması önemli sayıda insanın yazıya hâkim olduğunu ve günlük hayatta kullanıldığını gösteriyor...” (Klyaştorniy, 2010: 474).

(Kök) Türk Harfli Yalbak-Taş 4-6 yazıtı için bir font denemesi¹

Moğolistan çevresinde bulunan başta Orhun yazıtları olmak üzere benzer diğer yazıtlarda yazılacak yüzey malzemesi önemsenmiş; harf boyları ve boşlukları dikkatlice tasarlanarak yazıcılar âdeta harflerde üslup geliştirmiştir. Bu durum yazıtların sanatçı veya güzel yazı yazan kişiler tarafından icra edildiğini göstermektedir. Köl Tigin yazıtının inşası için **Toygun Elteber** isimli bir ileri gelen tarafından getirilen **sanatçılar**, Çinli yetenekli bir general olan **Çang** ve **Yollug Tigin** sanatsal işlerde rol oynayan usta kişiler olmuşlardır. Anılan bu insanlar içerisinde yazı işini üstlenenler de (Kök) Türk yazısına tipografik açıdan farklı bir boyut kazandırmıştır. Ayrıca Hoyt-Tamir (*Taikhar Çuluu*) yazıtlarında boya / mürekkep kullanılarak fırça veya benzeri gereçlerle yazı yazmanın ilk adımlarının atıldığı yapılan araştırmalar sonucu tespit edilmiştir. Bu adımın kâğıt kullanımına geçişin habercisi olduğu söylenebilir.

Tonyukuk yazıtının 1. taşında yer alan bir cümle için font denemesi²

Turfan çevresinde bulunan kâğıt üzerine fırça / kalem, boya / mürekkeple yazılmış yazıtlarda, el yazısının kazandırdığı pratiklik sayesinde değişik tarzlar geliştirilmiştir.

(Kök) Türk harfleriyle kâğıda mürekkep ile yazılmış Mainz 377 (T II T 20) el yazmasında yer alan bir cümleye ait font tasarımı³

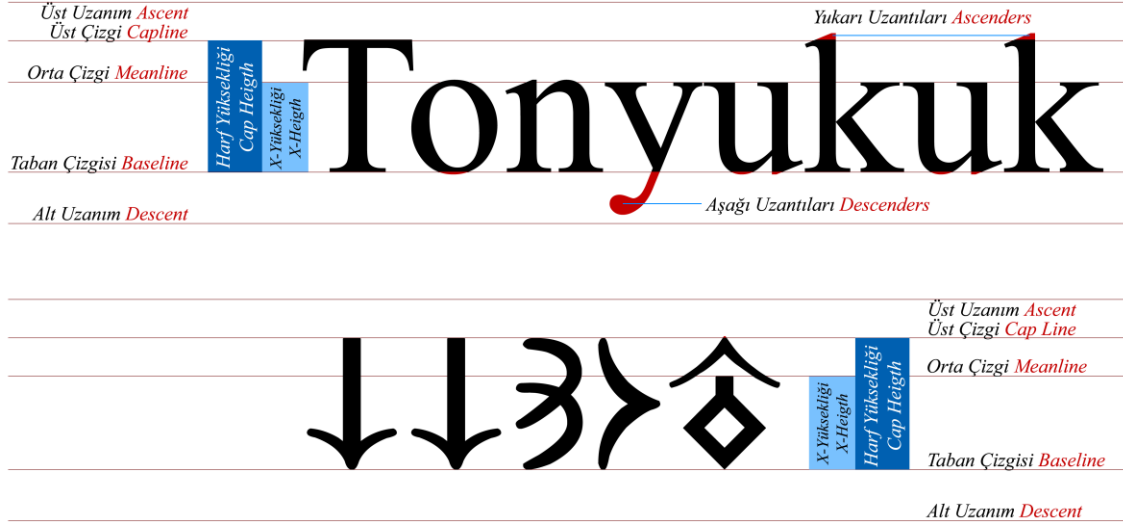
¹ j(a)γ(i)z (j)(e)r-ä iduq(j)(e)r(i)m-ä (a)tanī bk. (Kızlasov, 2003: 22-24).

² #⊙ΥΓΔ : ƒƒΥΓλγδδ : #4M#8 : ↓↓3>δ ƒƒΥΓδ = bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilinge kılıntum. (Ben) Bilge Tonyukuk'um; Çin ülkesinde doğdum. bk. (Alyılmaz, 2005: 184).

³ ...↓3>δ) : #1>δ) : 1'1...=...ri : nomin : noml(a)... bk. (<http://irq.kaznpu.kz/?lang=e&mod=1&tid=4&oid=128&m=1>). Fotoğraf için bk. (http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/mainz/images/mainz0377_seite1.jpg).

1. (Kök) Türk Tipografi Modellerinde Genel Özellikler:

Bilindiği üzere tipografi, karakterlerin bir araya geldiğinde birbirine uyum sağlaması için geliştirilen bir tasarım sistemidir. Günümüz *font* teknolojisi de bu sistemi esas alarak sayısız karakterler üretmiş ve üretmeye devam etmektedir. (Kök) Türk tipografi modellerinin tasarımsal özelliklerini açıklayabilmek için bu sistemin genel özellikleriyle oluşturulan örnekler incelemeye sunulmuştur.⁴

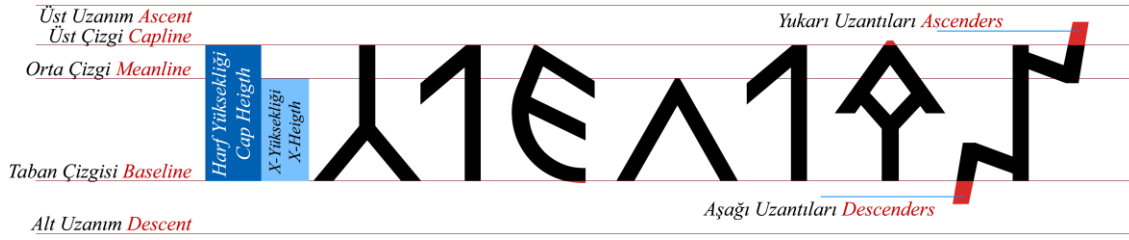
Orhun yazıtlarını (Köl Tigin ve Bilge Kağan) diğer yazıtlardan değerli kılan özelliklerden birisi de karakterlerin muntazam bir şekilde taşınmasıdır. Karakterler paralel iki çizgi arasında taşınmadan dikkatlice yazılmıştır. Verilen örnekte de anlaşılacağı gibi Orhun Yazıtlarındaki karakterlerde çengele, kuyruğa benzer öğeler üst uzanım (**ascent**) ve alt uzanım (**descent**) temelinde kullanılmamıştır. Bu muntazam özellik bütün yazıtların yayımlarında kullanılmak üzere tasarlanan tipografi modellerine öncülük etmiştir. Dolayısıyla *Radloff Atlası* ve *Fin Atlası* modellerindeki karakterlerde alt uzanım ve üst uzanımlar bulunmamaktadır.⁵

Yenisey yazıtları Orhun yazıtları gibi belirli bir düzen içerisinde yazılmamış karakterler birbirleriyle görsel uyum göstermemiştir. İlk önce Orhun yazıtları için tasarlanan sonradan bazı karakterlerle desteklenen tipografi modeli (*Radloff Atlası* Modeli) uzun yıllar yerli ve yabancı bilim adamlarının eserlerinde kullanılmıştır. Fakat bu modelin Yenisey yazıtlarının görsel

⁴ Tipografi sistemi oluşturulurken N. K. Sarıkavak'ın *Tipografinin Temelleri* isimli eserinden yararlanılmıştır (Sarıkavak, 1997: 3). Ayrıca *FontCreator* isimli bilgisayar yazılımının Format→Settings...→Metrics menüsünden faydalanılmıştır.

⁵ Alyılmaz gözetiminde gerçekleştirilen *Orhonskoy Ekspeditsii .ttf* fontu latin alfabesindeki büyük harflerin tipografi sisteminde yer aldığı harf yüksekliği (CapHeight+Baseline) esas alınarak dikkatlere sunulmuştur.

özelliğini tam olarak yansıtamadığı açıktır. Bu sebeple Yenisey yazıtlarını konu alan yayımlarda sistemi farklı bir tipografi modeli kullanma ihtiyacı söz konusu olmuş; bu ihtiyacı Rus tasarımcı S. G. BOLOTOV gidermiştir. Bu tipografi modeli sistemi örneğin n^2 gibi varyantı/varyantları (𐰃, 𐰄, 𐰅, 𐰆, 𐰇, 𐰈, 𐰉) olan karakterlerin çengel, kuyruk gibi uzantılarının üst uzanım (**ascent**) ve alt uzanım (**descent**) temelinde kullanılabilceği düşüncesini doğurmuştur. Bu durum, eserlerinde S. G. BOLOTOV'un tasarladığı “TuRun” modelinden yararlanan I. V. KORMUŞİN'den⁶ verilen (Kök) Türk harfleri ile yazılmış bir kelime örneği ile incelemeye sunulmuştur.⁷

Tanrı Dağları (Tien-Şan) Bölgesi'nde bulunan kaya üzerine yazılmış Çiyin-Taş yazıtlarından⁸ birinin paleografik özelliği bir font tasarımı sonucunda aynı özellikleri yansıtmış ve incelemeye sunulmuştur.⁹

⁶ 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉 = çigşi bän. *bk.* (Kormuşin, 1997: 187; Kormuşin, 2008: 110).

⁷ 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉 = kutlug çigşi ben. (Ben) Kutlug Çigşi'yim. *bk.* (Aydın, 2013: 60-61).

⁸ 𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 = [kök (?)] *tenrideki teglük tegin: yerdeki yeg erin adıglık üni özi bir: Gökyüzündeki kör şehzade(nin) yeryüzündeki en iyi er ile ayıya ait sesi ve kendisi bir.* *bk.* (Tabaldiyev - Alimov - Belek, 2009: 268).

⁹ Çiyin-Taş yazıtı Alyılmaz gözetiminde bilgisayar ortamında font olarak tasarlanmış, font dosyasına *Tien-Shan Script.ttf* isimi verilmiştir.

2. Konuyla İlgili Eserlerde Yer Alan İlk (Kök) Türk Tipografi Modellerinin Orijinal ve İdeal Şekillerde Dikkatlere Sunulması:

Keşfedilen yazıtların yayımlanması, (Kök) Türk karakterlerinin tasarlanmasını gündeme getirmiştir. Fin Ekspedisyonları, W. RADLOFF ve V. THOMSEN tarafından konunun ilk yayımları yapıldığında runik karakterlerin iki ayrı mükemmel tasarım modeli ortaya çıkmıştır.¹⁰

Bu iki modelden *Radloff Atlası (Orhonskoy Ekspeditsii .ttf)* modelinin yazıtlardaki runik harflerin muhtevasını daha profesyonel biçimde yansıttığı söylenebilir. Bu profesyonellik yazıtlardaki runik karakterlerin yazım özelliklerinin başarılı bir şekilde tasarıma yansmasıyla açıklanabilir. Bu duruma ☺ (nt) ve ⑆ (b) karakterleri örnek olarak gösterilebilir.

Radloff Atlası modelinde ☺ karakterinin¹¹ elips geometrik alt yapısı¹² bulunmaktadır. Bu karakterin Köl Tigin yazıtındaki orijinal görünümünün genelde daireye yakın olduğu söylenebilir.¹³ (Kök) Türk alfabesinde yer alan ⑆ (a,e) , ⑇ (ı, i) ve benzeri bir çok karakterler ise dikey tasarıma sahip olup, harf yüksekliği (Cap Height) paralelinde aynı ölçüde yer alırlar. Dolayısıyla ☺ karakterinin boyutu ve diğer karakterlerin yanında alacağı konumu, gerçekleştirilen tipografi modellerinde farklı tasarımların ortaya çıkmasında rol oynamıştır.

☺ karakteri *Radloff Atlası* modelinde üst çizgi (capline) paraleli esas alınarak yerini almıştır. Karakterin sonlandığı kısım ile taban çizgisi (baseline) arasında boşluk bırakılacak biçimde tasarlanmıştır. *Fin Atlası* modelinde ise üst çizgi ve taban çizgisi ortasında yerini almıştır. Karakter *Radloff Atlası* (Radlov, 1896: XCVIII.) ve *Fin Atlası* (Inscriptions de l'Orkhon, 1892: 6) yayımlarından verilen örneklerle dikkate sunulmuştur:¹⁴

¹⁰ Günümüzde bilgisayar teknolojisi karakterleri oluşturmada, tasarlamada farklı tipografi modellerinin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Dolayısıyla uzun yıllar kalıp, kopya fotokopi şeklinde kullanılan bu iki modelin bugün mevcut eserlerde kullanılmadığı görülür. *Radloff Atlası* ve *Fin Atlası*'nda yer alan tipografi modellerinin bilgisayar teknolojisi ürünü olmaması ve günümüzde bu teknolojinin yardımıyla tasarlanan yeni modellerin tercih edilmesi sebep olarak gösterilebilir. Tasarlanan yeni modellerden *Orkhon .ttf* ve *TuRun .ttf* atlaslarda yer alan tipografi modellerinin alternatifi niteliğindedir denilebilir. *Radloff Atlası*'nda ve *Fin Atlası*'nda yer alan tipografi modelleri C. Alyılmaz gözetiminde, bilgisayar ortamında bire bir yeniden tasarlanmıştır. Font dosyalarına *Orhonskoy Ekspeditsii .ttf* ve *Orkhon Dechiffrees .ttf* isimleri verilmiştir.

¹¹ Yazıtlarda bu karakterin bir çok varyantı tespit edilmiştir: ☺, ☻, ☼, ☽, ☾, ☿, ☺, ☻, ☼, ☽, ☾, ☿, ☺, ☻, ☼, ☽, ☾, ☿. bk. Thomsen, 1896: 9; Melioranskiy, 1899: 14; Radloff, 1911: 431; Malov, 1951: 17; Tekin, 1967: 24; Şerbak, 1970: 124; Kononov, 1980: 59; Vasilyev, 1983: 7; Orkun, 1994: 17; Amanjolov, 2003: 59; Alyılmaz, 2007: 3-10; Kormuşin, 2008: 170; Ōsawa, 2011: 167.

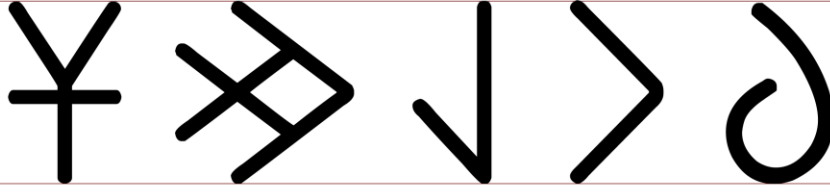
¹² “**Yapı ögesi farkı:** Harf yapılarının, temel inşası dışındaki geometrik biçimler üzerine oluşturulması. Yapı ögesi farkı harfin hangi geometrik alt yapı üzerinde biçimlendirildiğine bağlıdır” bk. Sarıkavak, 1997: 9.

¹³ ☺ karakterinin Köl Tigin yazıtındaki görüntüleri için bk. Alyılmaz, 2005: 123; Alyılmaz, 2007: 131.

¹⁴ ☺☻☼☽☾☿ = konturmuş; yerleştirmiş bk. Aydın, 2012: 78-79.

Radloff Atlası Modeli (Orhonskoy Ekspeditsii .ttf)

Fin Atlası Modeli (Orkhon Dechiffrees .ttf)

Anılan karakterlerin yazıt üzerindeki görünümünün (real) tasviri *Radloff Atlası* modelinden sonra modern teknolojiyle tasarlanan *TuRunKT* fontu haricinde (Orhun yazıtları için tasarlanan formatı) diğer fontlara yansıtılmadığı ve ideal tasarımlarla dikkatlere sunulduğu tespit edilmiştir.¹⁸

Farklı yazıtlardaki harf karakterlerini yansıtmak için *Radloff Atlası* modelinin yeni harf tasarımlarıyla desteklendiği ifade edilmişti. Bu harf karakterlerinin modelde yer alan temel karakterlerin yanında uyumsuz bir görüntüye sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu uyumsuzluğa Yenisey yazıtlarıyla özdeşleşen $\hat{\Lambda}$ (ᠰ) karakterinin *Radloff Atlası* modelindeki görüntüsü örnek olarak verilebilir. Anılan karakter H. N. ORKUN'un eserinde (Orkun, 1994) geçen bir kelime üzerinde, konunun daha iyi aktarılabilceği düşüncesi ile sözcük modern bir tipografi modeliyle karşılaştırılarak dikkatlere sunulmuştur:¹⁹

¹⁸ $\hat{\Lambda}$ karakterinin eserlerdeki görüntüsü için bk. Alyılmaz, 2005; Battulga, 2005; Ölmez, 2012; Aydın, 2012.

¹⁹ $\hat{\Lambda}$ ᠰᠢᠨᠲᠠ = y^aşinta: yaşında bk. Orkun, 1994: 544.

3. (Kök) Türk Harf Karakterlerinin Yenisey Yazıtlarındaki Yeri ve Önemi:

Bilim dünyası orijinal ilk Türk alfabesini Yenisey yazıtlarıyla tanımıştır. Yenisey yazıtları hem sayı hem de (Kök)Türk karakterleri bakımından bütün yazıtlardan daha zengindir. (Kök) Türk alfabesine başka yazıtlarda bulunmayan harfleri armağan eden bu yazıtlar aynı zamanda bir çok harfin varyantlarını da gözler önüne sermiştir. Bu zengin harf çeşitliliği yazıtların kendi içerisinde de kategorisinin yapılmasına zemin hazırlamış ve yazıtlar Yenisey ve Güney Yenisey yazıtları olarak sınıflandırılmıştır. 1721 yılında D. G. MESSERSCHMIDT ve P. J. von TABBERT-STRAHLENBERG’le başlayan keşif serüveni A. O. HEIKEL, J. R. ASPELIN, A. V. ADRIANOV, P. S. PALLAS, N. A. KOSTROV, E. F. KORÇAKOV, P. E. KUZNETSOV-KRASNOYARSKIY, M. A. CASTRÉN, I. T. SAVENKOV, PROSKURYAKOV, J. G. GRANÖ, S. V. KISELEV, YU. L. ARANÇIN, L. A. EVTYUHOVA, S. I. VAYNŞTEYN, G. N. POTANIN, E. B. ÇADAMBA, A. D. GRAÇ, F. YA. KON, L. R. KIZLASOV, I. A. BATMANOV, A. Ç. KUNAA, S. A. TEPLOUKOV, I. U. SAMBU, M. I. BORGOPYAKOV, D. D. VASILYEV, YA. A. ŞER, M. P. GRYAZNOV, S. G. KLYAŞTORNIY, YU. I. TRIFONOV, G. V. DLJNEVSKAYA, M. H. MANNAYOOL, D. M. NASILOV, V. F. KAPEL’KO, V. I. JUROVSKI, M. M. BURYAKOV, KIL’ÇIKAKOV, PYATKIN, LIPSKIY, N. V. LEONTYEV, B. B. OVÇINNIKOVA, A. M. MANDEL’ŞTAM, P. I. KORONEYNIKOV, S. G. ARHIPETSKIY, M. A. DEVLET, K. A. BIÇELDEYVE ve P. S. SEREN (Yıldırım, Aydın, Alimov, 2013: 23-240) ile uzun yıllar boyunca devam etmiştir. 1893 yılında W. THOMSEN’in runik yazıyı deşifre etmesiyle okunan birçok Yenisey yazıtı gizemli karakterleriyle Güney Yenisey yazıtlarında çözülmeyi beklemektedir.

Moğolistan’da kağan ve kumandanların anısına Kök Türk alfabesiyle hazırlanmış yazıtlar, o dönem insanının yaşam biçiminden inancına, hatta hangi tarihlerde yaşadıklarına dair pek çok şeyi dikkatlere sunmaktadır. Bu sayede (Kök) Türk tipografisinin resmî olarak (Kök) Türkler ve Uygurlar tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır. Yenisey yazıtları Orhun yazıtları kadar ayrıntılı, net kuşkuya yer vermeyen tarihî bilgiler vermemiştir. Ne zaman yazıldıkları konusunda kesin bir tarihin olmaması (Kormuşin, 1997: 4) bilim adamlarını bu konuyu araştırmaya yöneltmiştir. Orhun yazıtlarından bir asır önce yazıldıkları kabul edilmiş (Turan, 2004: 58); karakterlerin Orhun yazıtlarındaki gibi muntazam olmaması bu yazıtlardan daha eski olabileceği kanısını uyandırmıştır (Clauson, 2012: 163). Bunun yanı sıra bazı (Kök) Türk karakterlerinin farklı oluşu üzerine yapılan bilimsel incelemeler, Yenisey yazıtlarının Orhun yazıtlarından eski olup olmadığı düşüncesini akıllara getirmiştir (Tryjarski, 1993: 43). Yazıtlar üzerinde çalışan bilim adamları Yenisey yazıtlarını 8. yüzyıl, 9-10. yüzyıl (Livşits, 2000: 41; Aydın, 2012: 162) veya 8-11. yüzyıllara tarihlendirmiştir (Kormuşin, 1997: 4).

Yazıtların önemli bir kısmı genel anlamda yüzyıllar boyunca o coğrafyada yaşayan Kırgızlara atfedilmiştir.

ALYILMAZ ise Yenisey Yazıtlarının, kimler tarafından ve hangi dönemlerde yazıldığı hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Bugün sayıları 350’yi bulan Yenisey yazıtları, (başta Kırgız / Hakas, Şor, Çik ve Altay Türkleri olmak üzere) farklı Türk boyları tarafından vücuda getirilmiştir. Bu yazıtların bir kısmı (Kök)türk öncesine, bir kısmı (Kök)türk dönemine, bir kısmı ise, (Kök)türk sonrasına aittir” (Alyılmaz, 2007: 17).

4. Kemçik-Çırgak Yazıtı:

Kemçik-Çırgak²³ Yazıtı Tuva Özerk Cumhuriyeti ve Hakasya Özerk Cumhuriyeti topraklarına yayılan, adını bu toprakları sulayan Yenisey Nehri’nden alan Yenisey yazıtlarından bir tanesidir. Altmış sekiz yaşında hayatını kaybeden Yula isimli soylu bir şahsa ait olduğu tespit edilen bu yazıt, (Şirin User, 2007: 54) 1889 yılında Fin etnograf ve arkeolog A. O. HEIKEL tarafından bulunmuştur (Tekin, 1999: 5; Aydın, 2013: 108). Bugün Rusya Federasyonu’na bağlı Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan yazıtı A. V. ADRIANOV 1901 yılında Minusinsk Müzesine götürmüştür (Sertkaya, 2009: 232; Aydın, 2013: 108). Bugün Rusya Federasyonu’nun Krasnoyarsk idari bölümünde bulunan Minusinsk Müzesinde 34 envanter numarası ile sergilenmektedir (Tekin, 1999: 5; Sertkaya, 2009: 232).

Sürekli devam eden keşifler sonucunda bulunan yazıt sayısı artınca, yazıtların sistematik bir düzene yerleştirilmesi ihtiyacı doğmuş ve her bir yazıtta numara verilmiştir. Kemçik-Çırgak yazıtı da 41. Yenisey yazıtı olarak yerini almıştır. Yazıt aynı zamanda Yenisey-41’in kısaltılmış hâliyle E-41 koduyla anılmıştır. Bu numaralandırma sistemi MALOV tarafından düşünülmüştür (Aydın, 2010; 89). Yazıt 95x26x27 cm boyutlarındadır (Tekin, 1999; 5). Yazıtın üzerini süsleyen bir de damga vardır.²⁴

²³ Yazıtın bazı eserlerde yer alan isimleri için bk.: *Kemtshik, Dshirgak* (Donner, 1892: 66; Thomsen, 1916: 68), *Kemçik Cırgak* (Orkun, 1994: 489; Aydın, 2012: 30; Aydın, 2013: 108), *Kemçik-Cırgak* (Malov, 1952: 73; Batmanov, 1959: 163), *Xemçik-Çırgakı* (Vasilyev, 1983; Şerbak, 1970: 112), *Kemçik-Cırgak* (Recebov-Memmedov, 1993: 291), *Xemçik-Çırgak* (Kormuşin, 1998, 129), *Hemçik-Çırgakı* (Tekin, 1999: 5; Alyılmaz, 2007; Aydın, 2013: 108; Aydın, 2012: 30), *Xemçik-Çırgakı* (Özönder, 2002: 468), *Kemçik-Çırgak* (Tuna, 2008: 127), *Hemçik-Cırgakı* (*Kımcik-Cırgak*) (Sertkaya, 2008: 10).

²⁴ Damga bilim adamları tarafından şu tasvirlerle yayımlanmıştır: ♪ bk. Kormuşin, 2008: 129; Şerbak, 1970: 120, ♪ bk. Vasilyev, 1983, ♪ bk. Karjaubay, 2002: 99.

4.1 Kemçik-Çırgak Yazıtının Karakterlerinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Görünümü:

Kemçik-Çırgak yazıtı karakteristik Yenisey tipografî modellerini yansıtan en güzel yazıtlardan biridir. Yazıt (Kök) Türk literatürüne eşine rastlanmayan tipografileri armağan etmiştir. Bu tipografik özellikler yazıtı diğer yazıtlardan daha ilgi çekici hâle getirmiştir. H. N. ORKUN, T. TEKİN, O. F. SERTKAYA ve O. N. TUNA bu yazıt üzerine yoğunlaşan değerli isimler olarak verilebilir.

E. AYDIN'ın *Her araştırmacı kendi gözlemiyle teşhis ettiği harfi işaretlediğinde ortaya çok farklı metinler çıkabilmektedir* (Aydın, 2010: 94) ifadesi aynı zamanda, bir yazıtın tipografî modelini oluştururken:

1. Karakterin yazıtta görüldüğü gibi (real) tasarlanmasını,
2. Karakterin yazıtlarda en çok görünen formu esas alınarak (ideal) tasarlanmasını akıllara getirmiştir.

Yayımlanan runik metinlerde, görsel açıdan bazı karakterlerin (örneğin n^2 , g^2) birçok varyantı dikkatlere sunulurken, bazı karakterlerin varyantlarının sunulmasına gerek görülmediği incelemeler sonucunda fark edilmiştir. Bu konu ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmalar yapılarak dikkatlere sunulacaktır.

Çalışmanın amacı Kemçik-Çırgak yazıtı (Kök) Türk tipografisinin görsel güzelliği ve bu güzelliğin kitap, dergi, atlas, web... gibi uygulama alanlarında kullanımı için bir font sunmak; bu font sayesinde yazıcıda, okuyucuda estetik haz uyandırmaktır.

Kemçik-Çırgak Yazıtı 19-21. yüzyıllar arasında, klişe, kalıp ve font olarak O. DONNER, S. Ye. MALOV, H. N. ORKUN, İ. A. BATMANOV, E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV, I. V. KORMUŞİN ve E. AYDIN'ın eserlerinde yayımlanmıştır. Resim / çizim (prorisovka), kopya, estampaj ve fotoğraf şeklinde ise H. N. ORKUN, D. D. VASILYEV, T. TEKİN ve O. N. TUNA'nın eserlerinde yayımlanmıştır. Bu çalışmalarla birlikte TÜRK BİTİK elektronik veri tabanındaki görseller bir arada incelenmiş; font modeli şeklinde yayımlanan eserler yeniden dizilerek dikkatlere sunulmuştur:

4.1.1. Otto DONNER'in Kemçik-Çırgak Yazıtı Tipografi Modeli:

↓ ⊗ 30 31 | ⊗ 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 : 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60
 ⊗ 90 91 | ⊗ 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200
 ⊗ 140 141 | ⊗ 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200
 M T P :) (Y W E T) : X ⊗ Y E T H ⊗ ⊗ W X T T
 P E T N : H ⊗ A : V P E : L ⊗ J : L ⊗ 31 : T D Y P : T Y ^ D : ⊗ T H ⊗ 1 Y
 P E T N : I ⊗ E H T : L A T H : ⊗ 1 V I ⊗ ^ : T D N M T : ⊗ T ⊗ X E
 ⊗ h : N A : A ^ ⊗ M : L X ⊗ X : L ⊗ 31 : ⊗ h Y T : ⊗ M
 ⊗ M : L X ⊗ h T : T

Finlandiyalı dil bilimci Otto Donner (1835-1909) yazıtı 10 satır hâlinde *Fin Atlası* modelinde yayımlamıştır (Donner, 1892: 66). Kemçik-Çırgak yazıtının tipografi modeli, ALYILMAZ gözetiminde True Type Font olarak tasarlanmış ve bu font dosyasına **Kemtshik Dshirgak** adı verilmiştir.

Noktalama tarzında oluşturulmuş karakterler (ð, 1, P, T, M) tahrip olmayı, zedelenmeyi belirtmede güzel bir tasarım örneğidir. Yazıtta dikkat çeken runik tasarımlar 4, 5, 6 ve 7 karakterleridir. Kök Türk harfli yazıtlarda bilinen 4, 5 ve benzer varyantları O. DONNER'de 4 şeklinde yayımlamıştır. Sonraki yıllarda THOMSEN ünlü *Turcica* isimli eserinin dip notunda, O. DONNER'in eserinde yer alan ⊗) M : E H H kelimelerinde geçen 4 karakteri yerine 4 tipografisini kullanmıştır (Thomsen, 1916: 68). V. THOMSEN, O. DONNER'in bu yayımını doğru bulmadığını belirtmiştir (Orkun, 1994: 489). 5 tipografisi yazıt üzerinde bulunan damganın âdeta -90° görünümüdür. Bu karakter *Radloff Atlası* modelinde S. Ye. MALOV, H. N. ORKUN, İ. A. BATMANOV ve E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV'un eserlerinde kullanılmıştır. I. V. KORMUŞİN 6, 7 ve 8, E. AYDIN ise 9 karakteriyle dikkatlere sunmuştur.

6 ve 7 karakterleri ise diğer yayımlanan eserlerde aynı görsellikte kullanılmamıştır.

4.1.4. İgor Valentinoviç KORMUŞİN'in Kemçik-Çırgak Yazıtı Tipografi Modeli:

✻₂₅ ♾ : ⚡ Υ ⚡ : ⚡₂₀ ✻ ⚡ : ✻₁₅ ⚡ : ✻₁₀ ⚡ h : ✻₅ ⚡ X ⚡ ⚡ (1)
 {30} ✻ ✻ ⚡

{29} ⚡ h ⚡ h : >₂₅ ⚡ ⚡ : ✻₂₀ ⚡ ⚡ : ⚡₁₅ h ⚡ : ⚡₁₀ ⚡ ⚡ : ✻₅ ⚡ ⚡ (2)

✻₂₅ ⚡ h ⚡ h ⚡ h : ✻₂₀ ⚡ : ✻₁₅ ⚡ X ⚡ ⚡ : ⚡₁₀ ⚡ : ⚡₅ ⚡ ⚡ (3)
 {31} ✻ ⚡ ⚡ :

{26} ⚡ h ₂₅ ✻ ⚡ : ✻₂₀ ⚡ : ⚡₁₅ ⚡ : ✻₁₀ ⚡ : ✻₅ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ (4)

✻₂₅ ⚡ : ✻₂₀ ⚡ : ✻₁₅ { ⚡ + ⚡ } . ✻₁₀ ⚡ : ✻₅ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ (5)
 {31} ✻₃₀ ⚡ : ⚡₂₅

{23} ✻₂₀ ⚡ : ✻₁₅ ⚡ : ✻₁₀ ⚡ : ✻₅ ⚡ X ⚡ ⚡ (6)

⚡ ✻ ⚡ : ⚡₂₅ ⚡ : ⚡₂₀ ✻ ⚡ : ⚡₁₅ ⚡ : ✻₁₀ ⚡ : ✻₅ ⚡ ⚡ ⚡ (7)
 {33} ⚡ ⚡ ⚡₃₀

⚡₂₅ ⚡ h : ✻₂₀ ⚡ ⚡ : ⚡₁₅ ⚡ ⚡ : ✻₁₀ ✻ ⚡ : ✻₅ ⚡ ⚡ ⚡ (8)
 {35} ⚡ ⚡ ⚡ : ✻₃₀ ⚡ ⚡ ⚡

⚡₂₅ ✻ ⚡ : ✻₂₀ ⚡ : ✻₁₅ ⚡ : ✻₁₀ ⚡ : ✻₅ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ (9)
 {30} ✻ ⚡ ⚡

{21} ✻₂₀ ⚡ ✻ ⚡ h ₁₅ : ⚡₁₀ ⚡ h : ⚡₅ ⚡ : ⚡₀ ⚡ (10)

KORMUŞİN, yazıtı 10 satır hâlinde, tasarımcı S. G. BOLOTOV tarafından hazırlanan TuRun fontuyla dikkatlere sunmuştur. KORMUŞİN eserinde kullandığı tipografi modeli hakkında şunları kaydetmektedir:

Kullandığımız matbu harflerin runik yazıtlarla karşılaşılan her runik işaretin bireysel özellik bir yana tipolojik özelliklerini de tam olarak yansıtmadığını (yansıtamayacağını) belirtmek isterim (Kormuşin, 1997: 8).

KORMUŞİN'in eserinde özellikle başta n² (⚡, ⚡, ⚡, ⚡) ve g² (⚡, ⚡, ⚡) gibi karakterlerin varyantlarının zenginliği dikkat çekmektedir.

5. Kemçik-Çırgak Yazıtında Kullanılan Karakterlerin Tablosu:

Kemçik-Çırgak yazıtının (Kök) Türk karakterleri tablosu oluşturulurken, yazıtı yayımlarında klişe, kalıp, font gibi tipografi modelleriyle dikkatlere sunan O. DONNER, H. N. ORKUN, E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV, S. Ye. MALOV, I. A. BATMANOV, I. V. KORMUŞİN ve E. AYDIN'ın karakter modelleri bir araya getirilmiştir. E. RECEBOV - Y. MEMMEDOV yayımlarında yer alan model H. N. ORKUN'un eserindeki modelle, I. A. BATMANOV'un yayımında yer alan model ise S. Ye. MALOV'da görülen modelle benzerlik gösterdiği için tabloda kendi aralarında ortak sütunda değerlendirilmiştir. El ile çizilmiş / yazılmış olsa da, D. D. VASILYEV'in, (Kök)Türk karakterlerinin zengin varyantlarını yazıtlara göre numaralandırarak tablo hâlinde sunduğu eserinde (Vasilyev, 1983) yer alan Kemçik-Çırgak yazıtına ait olan karakterlerin de tabloda yer alması gerekli görülmüştür. Aynı zamanda O. N. TUNA'nın bir makalesinde (Tuna, 2008: 111-123) Kemçik-Çırgak yazıtında işaret ettiği bazı karakterler "diğer karakterlerle karşılaştırılması" açısından faydalı olabileceği düşüncesiyle aşağıda tablo hâlinde sunulmuştur:

	O. DONNER	H. N. ORKUN E. RECEBOV Y. MEMMEDOV	S. Ye. MALOV I. A. BATMANOV	D. D. VASILYEV	O. N. TUNA	I. V. KORMUŞİN	E. AYDIN
a, e	↯	↯	↯	↯		↯	↯
	↰	↰	↰	↰		↰	↰
ä	↯			↯		↯	↯
ı, i	↰	↰	↰	↰		↰	↰
o, u	>	>	>	>		>	>
	↯						
ö, ü	↯			↯		↯	
	↯						↯
		↯	↯				
b	↯	↯	↯			↯	↯
				↯			
b	↯			↯		↯	↯
		↯	↯		↯		
d	}}			}}			
	}}	}}	}}			}}	}}
d	x	x	x	x		x	x
ğ	↯			↯	↯	↯	↯
	↯	↯	↯			↯	↯
g	↯	↯	↯			↯	↯
	↯			↯		↯	
	↯					↯	

	O. DONNER	H. N. ORKUN E. RECEBOV Y. MEMMEDOV	S. Ye. MALOV I. A. BATMANOV	D. D. VASILYEV	O. N. TUNA	I. V. KORMUŞIN	E. AYDIN
ķ	᠎	᠎	᠎			᠎	᠎
				᠎		᠎	
k			᠎	᠎		᠎	᠎
				᠎		᠎	᠎
!	᠎	᠎	᠎	᠎		᠎	᠎
l	᠎	᠎	᠎	᠎		᠎	᠎
᠎))))))
				᠎)
	᠎					᠎	᠎
	᠎					᠎	᠎
				᠎		᠎	
n		᠎	᠎				
	᠎					᠎	᠎
				᠎			᠎
		᠎	᠎				
᠎	᠎	᠎	᠎	᠎		᠎	᠎
	᠎						
r	᠎	᠎	᠎	᠎		᠎	᠎
	᠎						
ş		᠎	᠎				
s	᠎	᠎	᠎	᠎		᠎	᠎

	O. DONNER	H. N. ORKUN E. RECEBOV Y. MEMMEDOV	S. Ye. MALOV I. A. BATMANOV	D. D. VASILYEV	O. N. TUNA	I. V. KORMUŞIN	E. AYDIN
ı	⤴	⤴	⤴	⤴	⤴	⤴	⤴
t	h	h	h	h	h	h	h
ı	Đ	Đ	Đ	Đ	Đ	Đ	Đ
y	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ
ç, çin	λ	λ	λ	λ	λ	λ	λ
m	⊞	⊞	⊞	⊞	⊞	⊞	⊞
ng	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı
ny	ε	ε	ε	ε	ε	ε	ε
ş, ş, aş	⤴	⤴	⤴	⤴	⤴	⤴	⤴
	⊞	⊞	⊞	⊞	⊞	⊞	⊞
	□	□	□	□	□	□	□
				☀ ⁽⁷⁾			

	O. DONNER	H. N. ORKUN E. RECEBOV Y. MEMMEDOV	S. Ye. MALOV I. A. BATMANOV	D. D. VASILYEV	O. N. TUNA	I. V. KORMUŞIN	E. AYDIN
z		§	§			§	
	z			z			z
						z	
							z
				z			z
							z
lt	М	М	М	М		М	М
oq, uq	↑	↑	↑	↑		↑	↑
ıq, qı	▷	▷	▷	▷		▷	▷
ıç, çı	Υ	Υ	Υ	Υ ^(e)		Υ	Υ
	γ						
	γ						

6. Kemçik-Çırgak Yazıtı Üzerine Font (.ttf) Denemesi:

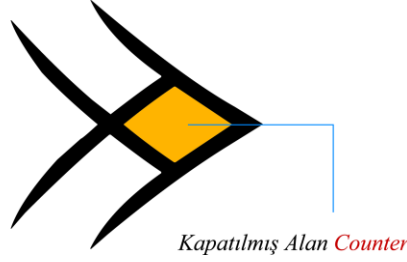
Kemçik-Çırgak yazıtı için tasarlanan font çalışması, okuma, anlamlandırma konusunda söz sahibi olmayan kişi tarafından tasarlandığı için bu konuda hiç bir iddia taşımamaktadır. Çalışma yalnız görsel tasarım amaçlı bir denemedir. Karakterlerin oluşumunda fotoğraf ve çizimler dikkate alınmış, tespit edilmesi güç olan karakterlerin tasarlanmasında ve özellikle kelime ayırma işaretlerinin konumlanmasında AYDIN ve KORMUŞIN'in yayınlarından büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Kemçik-Çırgak yazıtının karakterlerini içeren deneme amaçlı font çalışmasını oluştururken tespit edilen bazı görsel özellikler şu şekilde ifade edilebilir:

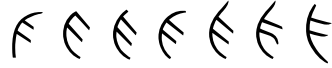
- **Z** karakterinin farklı görünümünde yazılması karakterin birçok varyantının bu yazıtta toplanmasına sebep olmuştur.

- M varyantıyla dikkatleri çeken M (\gg) karakterinin farklı genişliklerde **Kapatılmış Alanla** (Counter)²⁵ taşa işlendiği tespit edilmiştir.

- Yazıtta dikkatleri çeken harflerden birisinde G^2 (G) karakterinin farklı (çengelli) varyantlarıdır.

- Y^1 karakterinin yazıtlarda tekrarlanan D görüntüsüyle beraber daha resimsel D karakterle tasarlanmıştır.

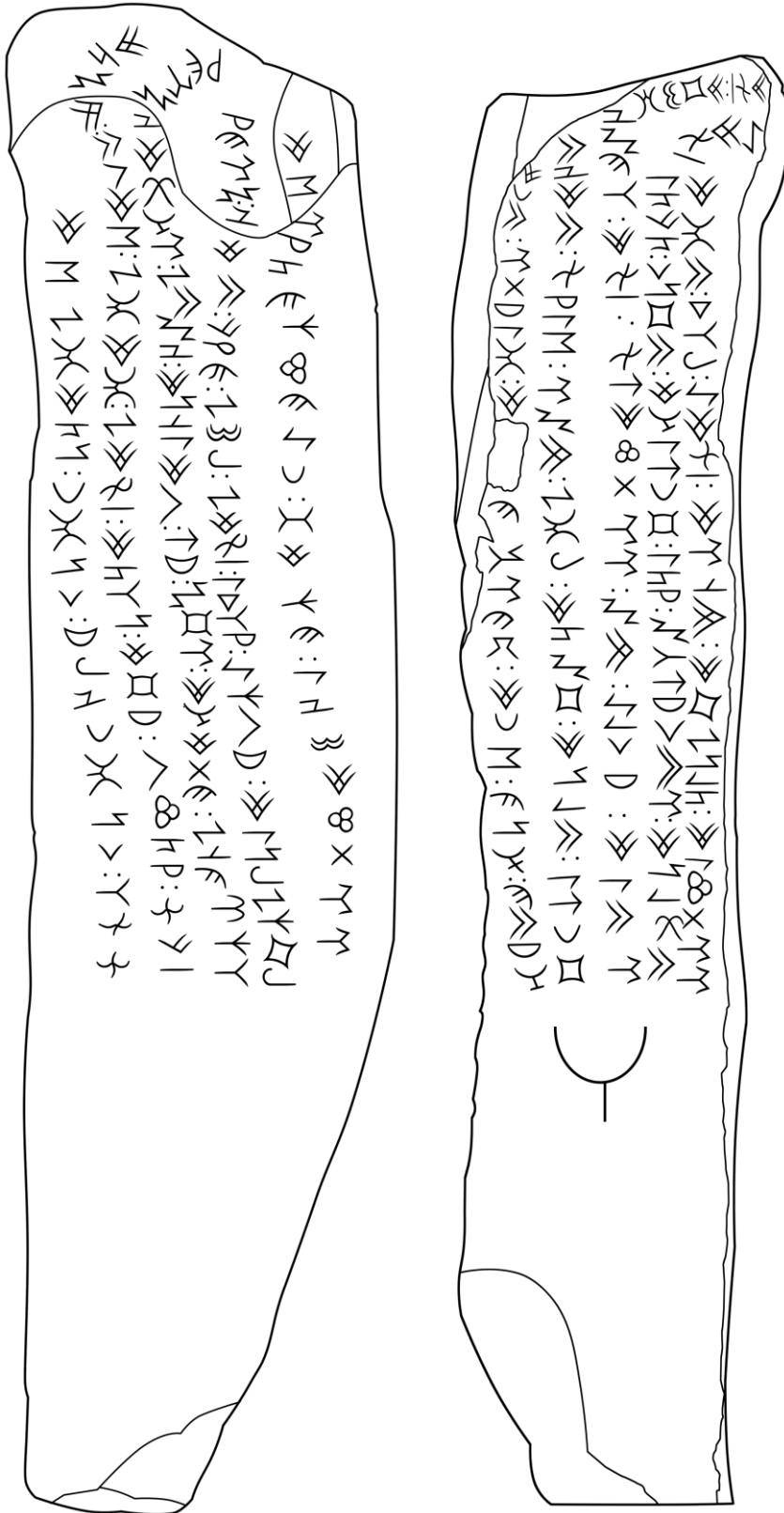
- Kemçik-Çırgak yazıtının en zengin varyantı olan karakterlerinden birisi de N^2 karakteridir.

- M harfinin Yenisey yazıtlarına has M varyantı Kemçik-Çırgak yazıtında 20° ve 180° lik farklı görünümle yer almıştır.

²⁵ N. K. Sarıkavak, "Harflerin kapalı ya da oyulmuş bölümü. Harf yapıları tarafından kapatılmış beyaz boşluk" şeklinde ifade eder (Sarıkavak, 1997: 3).

*Kemçik-Çırgak yazıtının hazırlanan font (.ttf) denemesi ile
ALYAP tarafından yapılan prorisovkası*

Kaynaklar:

- ALYAP, L. (2012). (Kök) Türk Tipografisinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Kullanımında Görsel Sanatlar Destekli Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve Karabalgasun I Yazıtı Üzerine Font (Alyılmaz.TTF) Denemesi. *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür ve Eğitim) Dergisi*, <http://www.tekedergisi.com>, 3, 1-15.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı, *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür ve Eğitim) Dergisi*, <http://www.tekedergisi.com>, 2/2, 1-61.
- AMANJOLOV, A. S. (2006). *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*. İstanbul. Aktaran: K. KOÇ.
- AMANJOLOV, A. S. (2003). *İstoriya i teoriya Drevnetyurkskogo Pisma*. Almaata.
- AYDIN, E. (2010). Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Genel Sorunlar Üzerine Notlar, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 1. Cilt*, Ankara. 89-95.
- AYDIN, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya.
- AYDIN, E. (2012). Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?, *Turkish Studies*, 7(2), Ankara.
- BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti*. Bişkek.
- BATTULGA, Ts. (2005). *Mongolin Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud*. Ulaanbaatar.
- BERNŞTAM, A. N. (1946). *Sotsial'no-Ekonomiçeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII vv.*, Moskova-Leningrad.
- CLAUSON, Sir G. (2012). Türk “Runik” Alfabesinin Kökeni, *Dil Araştırmaları*, S. 11, Ankara. 163-183. çev. Dinçer Apaydın.
- DONNER, O (1892). *Wörterverzeichnis zu den inscription de l'Énissai (=MSFOu IV)*, Helsingfors. 1-69.
- ESİN, E. (1972). Ötüken İllerinde M. S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Âbidelerinde San'atkâr Adları, *Türk Kültürü El Kitabı, Cilt II, Kısım I a*, İstanbul.

- GUZEV, V. G. (2010). Göktürk Yazısında Resim Göstergelerinin Tespiti Yöntemleri ve Önemi Üzerine, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 1. Cilt*, Ankara. 397-402.
- GÜLENSOY, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*. İstanbul.
- INSCRIPTIONS DE L'ORKHON (1896). *Recueillies Par l'expédition Finnoise 1890*, Helsingfors.
- KARJAUBAY, S. (2002). *Ob'edinenniy Kaganat Tyurkov*. Astana.
- KIZLASOV, İ. L. (2003). *Novosti Tyurkskoy Runologii Eniseyskie Nadpisi na gore Yablak-Taş (Gorniy Altay)*. Moskova.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2011). Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 1. Cilt*, Ankara. 473-477. Rusçadan Çeviren: Eyüp BACANLI.
- KONONOV A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*. Leningrad.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*. Moskova.
- KORMUŞİN, İ. V. (2008). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Grammatika Tekstologiya*. Moskova.
- LİVŞİTS, V. A. (2000). Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara. 37-50. çev. S. Gömeç-T. Ölçekli.
- MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Teksti i İssledovaniya*. Moskova-Leningrad.
- MALOV, S. E. (1952). *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, Teksti i Perevodi*. Moskova-Leningrad.
- MELİORANSKİY P. M. (1899). *Pamyatnik' v' çest' Kyul' Teginina s' dvumya tablitsami nadpisey*. S. Peterbug.
- ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- ŌSAWA, T. (2011). Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turcic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt, *SUSA/JSFOu 93*. Ōsaka.

- ÖLMEZ, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. İstanbul.
- RADLOFF, W. (1892-1899). *Atlas Drevnostey Mongolii I-IV*, St.-Petersbourg.
- RADLOFF, W. (1911). Alttürkische Studien, *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*. St.-Petersbourg.
- RECEBOV, E. – MEMMEDOV, Y. (1993). *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakü.
- SARIKAVAK, N. K. (1997). *Tipografinin Temelleri*. Ankara.
- SERTKAYA, O. F. (2008). Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine, *Dil Araştırmaları Dergisi*. S. 2, Ankara. 7-34.
- SERTKAYA, O. F. (2009). Yenisey Yazıtları'ndan 10, 25, 41, 51, 70, 70, 109 ve 110 üzerine etimolojik açıklamalar ile düzeltmeler, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009*, Afyonkarahisar. 227-238.
- ŞERBAK, A. M. (1970). Eniseyskie runičeskie nadpisi. K istorii otkrıtiya i izučeniya, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova, 111-134
- ŞİRİN USER, H. (2007). Runik Harfli Türk Yazıtlarında Av, *Dil Araştırmaları Dergisi*. S. 1, Ankara. 49-59.
- TABALDIYEV, K.-ALİMOV, R.-BELEK, K. (2009). Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Amıt, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009*, Afyonkarahisar. 267-271.
- TEKİN, T. (1967). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Published by Indiana University, Bloomington.
- THOMSEN, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, (=MSFOu V)*, Helsingfors.
- THOMSEN, V. (1916). *Turcica. (=MSFO XXXVII)* Helsingfors.
- TRYJARSKI, E. (1995). Asya ve Avrupa'daki Runik Yazıtların Anonimliği, Farklılığı ve Yayılımı, *TDAY Belleten*, 1993, Ankara. çev. Emine Gürsoy-Naskali.
- TUNA, O. N. (2008). Köktürk Yazılı Bazı Metinlerde Kullanılan 𐰃, 𐰄, 𐰅 Sembollerinin Fonetik Değerleri Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*. S. 2, Ankara. 111-128.
- TURAN, O. (2004). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara.

- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad, 1983.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Grafičeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runičeskoj Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opit Sistematizatsii)*, Moskova.
- YILDIRIM, F. – AYDIN, E. – ALİMOV, R. (2013). *Yenisey – Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara.
- <http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=43&lang=e> (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=copies/566.gif (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2648.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2649.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2650.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2651.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2652.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2653.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2654.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2655.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2656.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2657.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2822.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- http://irq.kaznpu.kz/show_big.php?fn=sizes/2823.jpg (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- <http://elbilge.ucoz.ru/publ/13-1-0-85> (Erişim Tarihi: 07.07.2013)
- <http://geoturizm.ru/Gallery/Image.ashx?type=1200&code=pient3o3> (Erişim Tarihi: 07.07.2013).